

ADAMIK TAMÁS

A FURFÓI IUPPITER LIBER-TEMPLOM SZABÁLYZATA

(CIL I², 756)

Több fontos kiadása van ennek a feliratnak (CIL I, 756), ennek ellenére szövegközlésük és értelmezésük nem tekinthető kielégítőnek. Bár a felirat latin szövegében több szó és szókapcsolat jelentése és értelmezése vitatható, mégis a szövegezők szándéka és célja világos és egyértelmű. A furfói templom Iuppiter Libernek van szentelve. A templom szabályzata minden tevékenységet megenged — kivéve a rosszhiszeműséget és a lopást — a templom vagyoni helyzetének gyarapodása érdekében. Ezek a szabályozások jól megfelelnek mind a helyi szőlőművesek hasznossági szempontjainak, mind a római vallás jogi szemléletének.

E felirat legfontosabb kiadásai időrendben a következők: Lommatzsch CIL (1918),¹ Arangio-Ruiz (1953),² Diehl (1964),³ Laffi (1978)⁴ és Gordon (1983).⁵ Számos kiadása ellenére a szöveg romlottnak tűnik, mert a normatív latintól eltérő szavakat és szerkezeteket tartalmaz, és egyes részei nehezen értelmezhetők. Jelentősége mégis nagy, mert az ismert templomdedikációs feliratok közül a leghosszabb, és a római Liber-, azaz Bacchus-kultusz dokumentuma, amelyet Kr. e. 186-ban a Bacchanalia botrány vagy összeesküvés miatt Rómában betiltottak. E feliratot Furfo *vicus* közelében találták még a 16. században a *Vestini* területén, Rómától mintegy 120 kilométerre északkeletre, egy nagyjából 2 méterszer 1 méter nagyságú kőlapon, amelyet L'Aquila nemzeti múzeumában őriznek kettétört állapotban. Szövegének értelmezését az is nehezíti, hogy a törésvonal mentén néhány betű kitörött, s a csonkán maradt szavak azonosítása kérdéses. Magam is tanulmányoztam a helyszínen, L'Aquilában a feliratot, s a következő olvasatát tartom a legvalószínűbbnek:

¹ E. Lommatzsch: CIL, I², 2, fasc. 1, Berolini 1918, nr. 756. E kiadás lényegében Mommsen harmadik kiadásán alapul, aki háromszor is közölte: 1. *Inscriptiones Regni Neapolitani Latinae*, Lipsiae 1852, nr. 6011; 2. CIL, I, Berolini 1863, nr. 603; 3. CIL, IX, Berolini 1883, nr. 3513, és a felirat szövegét erősen romlottnak tartotta.

² V. Arangio—Ruiz: *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*. III. Negotia, Florentiae 1943, nr. 72.

³ E. Diehl: *Altlateinische Inschriften*. Berlin 1964, nr. 260.

⁴ U. Laffi: *La lex aedis Furfensis*. In: *La cultura italica*. Atti del Convegno della Società Italiana di Glottologia. Pisa, 19 e 20 dicembre 1977. Pisa 1978, 143.

⁵ A. E. Gordon: *Illustrated Introduction to Latin Paleography*. Berkeley and Los Angeles, California 1984, 94, nr. 19.

1. *L(ucius) Aienus L(uci) f(ilius), Q(uintus) Baebatius Sex(ti) f(ilius) aedem dedicarunt*
2. *Iovis Liberi Furfone a(nte) d(iem) III Idus Quinctileis L(ucio) Pisone A(ulo) Gabinio co(n)s(ulibus), mense flusare,*
3. *comulateis olleis legibus illeis regionibus, utei extremae undae quae lapide*
4. *facta hoiusque aedis ergo uteique ad eam aede(m) scalasque lapide structuendo*
5. *columnae stant citra scalas ad aedem versus stipitesque aedis humus tabula*
6. *mentaque, utei tangere sarcire tegere devehere defigere mandare ferro oeti*
7. *promovere referre fasque esto. Sei quod ad eam aedem donum datum donatum dedicatum*
8. *que erit, utei liceat oeti venum dare; ubi venum datum erit, id profanum esto. Venditio*
9. *locatio aedilis esto, quemquomque veicus Furfens(is) fecerint, quod se sentiunt eam rem*
10. *sine scelere sine piaculo; alis ne potesto. Quae pecunia recepta erit, ea pecunia emere*
11. *conducere locare dare, quo id templum melius honestius seit, liceto. Quae pecunia ad eas*
12. *res data erit, profana esto, quod d(olo) m(alo) non erit factum. Quod emptum erit aere aut argento*
13. *ea pecunia quae pecunia ad id templum data erit, quod emptum erit, eis rebus eadem*
14. *lex esto quasei sei dedicatum sit. Sei qui heic sacrum surupuerit aedilis multatio esto*
15. *quanti volet, idque veicus Furf(ensis) mai(or) (p)ars fifeltares sei apsolvere volent sive condemnare,*
16. *liceto. Sei quei ad huc templum rem deivinam fecerit Iovi Libero aut Iovis Genio, pelleis*
17. *coria fanei sunt.*

Gordon csak az 1—2., a 6—11. és a 16. sort fordította le, s ezt a következőkkel indokolta meg: „Az *extremae*-től kezdve az 5. soron, a *humus*on, keresztül a szöveg több helyen romlott, a jelentése bizonytalan” (1984, 95). Laffi az egész szöveget lefordította, természetesen saját értelmezése szerint. Én a fentebb közölt latin szövegnek a következő jelentést tulajdonítom:

1. Lucius Aienus, Lucius fia, Quintus Baebatius, Sextus fia felszentelték
2. templomát Iuppiter Libernek Furfóban, július 13-án, Lucius Piso, Aulus Gabinius consulsága alatt, a virágok hónapjában,
3. azon szabályokkal, amelyeket ezen határvonalak számára gyűjtöttünk össze, hogy a legszélső vízmedence végett, amely kőből készült,

4. és ezen templom végett, és hogy ennél a templomnál és a betonkőből készített lépcsőnél, ahol
5. az oszlopok állnak a lépcső mellett a templom felé, a szentély oszlopai-nál, és az alap padlózatánál,
6. hogy szabad legyen érinteni, tatarozni és tetőt javítani, elszállítani és rögzíteni, kézi munkát végezni és vasat használni,
7. előreinni és visszavinni. S ha valamely ajándékot adnak, adományoznak, szentelnek ennek a templomnak,
8. legyen szabad azt használni, eladni; mihelyt eladják, profán legyen. Az eladás
9. a bérbeadás azon aedilis feladata legyen, akit a furfói község választ, ha úgy vélik, hogy ez
10. ember és isten ellen irányuló bűn nélkül való, más ezt ne tehesse. Ami pénzt kapnak érte, abból a pénzből szabad legyen
11. vásárolni, bérbe venni, bérbe adni, kiadni azért, hogy ez a templom jobb és tiszteletreméltóbb legyen. Ami pénzt
12. ezekre a dolgokra kiadnak, profán legyen, ha nem rossz szándékból tették. Amit vesznek akár réz, akár ezüst
13. pénzért, azon a pénzen, amelyet ennek a templomnak adnak, amit vesznek, azon dolgokra ugyanaz a
14. szabály legyen érvényes, mintha fel lennének szentelve. Ha valaki itt szent tárgyat ellop, a büntetést az aedilis szabja ki,
15. amekkorát akar, s legyen szabad azt a furfói körzetnek, a fontosabb résznek, a megbízottaknak felmenteni vagy elítélni.
16. Ha valaki e templomnál áldozatot mutat be Iuppiter Libernek vagy Iuppiter Geniusának, az állat
17. bőre, irhája a szentélyé legyen.

A felirat világosan hat részre oszlik. 1. Ki és mikor szentelte fel Iuppiter Liber templomát (1—2). 2. A templom szent körzetének körülírása (3—5). 3. Milyen tevékenységeket lehet folytatni e szent körzetben (6—7). 4. A templom vagyonának, pénzügyeinek kezelése és intézése (7—14). 5. Büntető szankciók lopás esetén (14—15). 6. Áldozatbemutatáskor az áldozati állatok bőre a templom tulajdonába kerül (16—17). Dolgozatomban e részek sorrendjében haladva értelmezem e felirat tényleit, s próbálom meghatározni vallástörténeti jelentőségét.

1. Az első rész legfontosabb ténye, hogy *Iuppiter Liber* templomának felszenteléséről szól: *aedem dedicarunt Iovis Liberi* (1—2). Iuppiter Liber római istent más feliratok is említik. E feliratokat a mérvadó vallástörténeti kézikönyvek felsorolják, és adataikból megpróbálják körvonalazni az isten tevékenységi körét. Már Roscher lexikona felveti a *Iuppiter Liber*rel kapcsolatos legfontosabb kérdéseket, nevezetesen hogy a *Liber* melléknév a görög λύσιος, ἐλευθέριος fordítása-e, — e szerint Iuppiter Liber a szőlőműveléssel Rómába érkezett Dionysios megfelelője, aki később önálló

istenné vált — vagy ősi római istenség. Ez utóbbit tartja valószínűnek, úgy azonban, hogy Dionysos a köztársaság elejétől Liberrel egybeolvadt, de az ősi Liber kultuszát sem szorította ki. A Iuppiter Liber istennel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy Liber mint a természet buja őseréjének, termőképességének megszemélyesítője jól összeegyeztethető az ég legfőbb istenével, Iuppiterrel, akitől a föld minden termékenysége függ.⁶ A falusi világnézet istenének tartja Latkóczy Mihály Iuppiter Libert, akit „eredetileg csak az oscus-sabellus törzsek tiszteltek”, mert ő „szaporítja az embereket és az állatokat, ő ad sok és jó termést szántóföldnek és gyümölcsösnek egyaránt”. A szabinok földjén a bortermelés ősi foglalkozásnak számított. „Példaképen felemlítjük a furfói szentélyt a vestinusok területén, melynek ősrégi volta mellett tanúskodik, hogy a szövegében is fennmaradt lex Furfensis (CIL 1, 603) külön engedelmet ad vasból készült eszközök rituális használatára” — írja.⁷

G. Wissowa is a mezőgazdasági tevékenységgel hozza kapcsolatba Iuppiter Libert, és ennek bizonyosságaként említi a samnis *Frentani* (Convay 191), *Vestini* (CIL IX 3513), szabin (Dessau 3065) és campaniai feliratot (CIL X 3786). Iuppiter Liber isten lényegét nem a szabadságban, hanem a „teremtő teljességben” látja.⁸ Szerinte az idő múltával Iuppiter Liberből levált Liber, akit azután a rómaiak a görög Dionysoszal azonosítottak. Megjegyzi továbbá, hogy *Iuppiter Liber*nek vagy *Iuppiter Libertas*nak az Aventinuson is volt temploma Rómában, amelyet Augustus helyreállíttatott. E templomot Ti. Sempronius Gracchus építtette, aki Kr. e. 238-ban volt consul, s a templom alapítási napja április 13-ára esett.⁹ K. Latte a parasztok vallásával kapcsolatban említi a *Liberalia* ünnepét, amely március 17-re esett, és *Liber* meg *Libera* istenek ünnepe volt. Ezen a napon az asszonyok áldozati mézeskalácsot árultak. Tiszteletére phallikus felvonulásokat tartottak Laviniumban, ami arra utal, hogy Liber termékenységi isten volt, akit hamarosan Dionysoszal azonosítottak, de a borhoz nem volt köze.¹⁰ Latte szerint Iuppiter Liber és Iuppiter Libertas a politikai szférához tartozik, és el kell választani Libertól.

Az újabb vallástörténeti kutatások alapjaiban módosították Wissowa és Latte eredményeit. Nyilvánvalóvá vált, hogy Liber ősi római istenség, tehát nem Iuppiter Liberből vált ki, mint Wissowa feltételezte, s hogy kezdettől fogva köze volt a borhoz csak másképp, mint Iuppiternek. A latiumi borászat három ünnephez kapcsolódott szorosan: a *Vinalia rusticá*hoz (augusztus 19.), a *Vinalia priorá*hoz (április 23.) és a *Meditrinaliá*hoz (október 11.) A *Vinalia rustica* ünnep célja az volt, hogy az érés felé közeledő szőlőfűrtöktől elhárítsák Iuppiter haragját és előkészítsék a szüretet, utána következett a szüret ünnepélyes megnyitása: *auspicatio vindemiae*, amelyet Iuppiter

⁶ W. H. Roscher: Ausführliches Lexikon der Griechischen und römischen Mythologie. Leipzig 1890—1894, 662.

⁷ Ókori Lexikon. Budapest 1904, II. 1217.

⁸ G. Wissowa: Religion und Kultus der Römer. Zweite Auflage. München 1912, 120.

⁹ G. Wissowa: i. m. 138—139.

¹⁰ K. Latte: Römische Religionsgeschichte. München 1960, 70.

papja, a *flamen Dialis* végzett. A *Meditrinalia* a must feljavításának ünnepe, a *Vinalia priora* pedig az újbort ünnepe volt: erre az időre forrt meg az bor, és alkalmassá vált arra, hogy Iuppiternek áldozatot mutassanak be vele *calpar* néven.¹¹ Csak tiszta bort lehetett az isteneknek áldozni, tehát azt, amelyhez semmit sem adtak hozzá, amelynek forrása természetes módon zajlott le, ez volt az *inferium vinum*. A nem természetes módon érlelt borokat, amelyeknek forrását lassították vagy gyorsították, cukorfokát emelték, tisztátalan bornak nevezték (*spurcum vinum*), s az asszonyok Numa törvényei alapján ilyen borokat ihattak. O. de Cazanove az antik források elemzésével meggyőzően bizonyítja, hogy a tiszta bor, a szent bor, amely italáldozat bemutatására alkalmas volt, Iuppiter védelme alatt állt, a manipulált bor, a tisztátalan vagy profán bor pedig Liber védelme alatt. E két istenség tevékenysége tehát kiegészíti egymást és egységes rendszert alkot,¹² s a Iuppiter Liber — ha tiszta formában megmaradt — ezt a két funkciót egyesíti.

Nem kevésbé tanulságos a felszentelés idejének megadása: *a(nte) d(iem) III Idus Quinctileis L(ucio) Pisone A(ulo) Gabinio co(n)s(ulibus), mense flusare* (2) — „Kr. e. 58. július 13-án, a virág havában”. E datálás Iulius Caesar előtti naptár szerint történik. A *Quinctilis* hónap éppen Iulius Caesar tiszteletére július lett. E hónap nevét a vestinusok *Flusaris*nak nevezik, s ez a latin *floralis* megfelelője, ezért a *mense Flusare* kifejezést a „virágzó hónapban” kifejezéssel fordíthatjuk. G. Radke szerint ez az elnevezés egyfelől nem illik a forró júliusra, másfelől a római Iuppiter Libertas templomának alapítási dátuma április 13. Mivel a furfói Iuppiter Liber és az aventinusi Iuppiter Libertas tartalmilag azonos, nyilvánvalóan a furfói templom felszentelése ugyanezen a napon történt, azaz április 13-án. Kr. e. 58-ban azonban már oly nagy volt az eltérés a természetes és hivatalos naptár adatai között, hogy amikor Caesar Kr. e. 45–46-ban e különbséget megszüntette, 90 napot kellett közbeiktatnia. Ha július 13-ától visszaszámolunk 89 napot, éppen április 13-át kapjuk, azt a hónapot, amelyben a rómaiak a *Floralia* ünnepnapjait tartották. Ha viszont a furfói Iuppiter Liber templomot szándékosan az aventinusi Iuppiter Libertas alapítási napján szentelték fel, akkor ez azt is jelenti, hogy az aventinusi Iuppiter Libertas kultuszát is átvették, tehát a furfói templom nemcsak a termékenység kultuszát ápolta és propagálta, hanem a szabadságét és a felszabadulását is.¹³ G. Radke tézisének megerősíteni látszik J. Beaujeu, aki alapos mérlegelés után Groebe rendszerét fogadja el, aki ugyanúgy, mint Radke, 90 nap eltérést tételez fel a hivatalos és a szoláris naptár között Kr. e. 46-ban.¹⁴

2. A felirat egyik legnehezebben értelmezhető része a 3–5. sort kitevő második rész, amely a templom szent körzetét írja körül. E részben a *leges* szó azokat a

¹¹ Vö. G. Dumézil: *Fêtes romanes d'été et d'automne*. Paris 1975, 87–97.

¹² O. de Cazanove: Jupiter, Liber et le vin latin. *Revue de l'Histoire des Religions* 205 (1988) 243–265.

¹³ G. Radke: *Beobachtungen zum römischen Kalendar*. *RhM für Ph.* 106 (1963) 314.

¹⁴ J. Beaujeu: *Les dernières années du calendrier pré-julien*. In: *Mélanges Heurgon*, I, Róma 1976, 16.

szabályokat jelenti, amelyeket a szent körzet határain belül be kell tartani; e határvonalakat a *regiones* szó jelöli. E két szó együtt szerepel más dedikációs feliratokban is, például a narboni oltár feliratán így találjuk: *his legibus hisque regionibus*.¹⁵ Az értelmezés szempontjából alapvető a genitivusszal álló *ergo* posztpozíció, amely az *extremae undae* és a *hoiusque aedis* (3—4) szintagmákhoz egyaránt kapcsolódik. Éppen a két szintagmával kifejezett dolgokat tarthatjuk a szent körzet legfontosabb építményeinek. A *haec aedes* esetében az azonosítás nem jelenthet problémát: magát a templomot vagy szentélyt jelenti. Kérdés azonban, hogy az *extremae undae* mit jelent. Az *unda* szó a jelen feliratban két dolgot jelenthet. Vagy alapjelentésben szerepel és vizet vagy víztárolót jelent; például: *ferrum igne rubens ... in tepida submersum sibilat unda* (Ov. *Met.* 12, 179). Vagy pedig mint építészeti műszó a *cymatiumot*, azaz párkánylécet, párkányt jelöli; vö. *pluteum insuper cum unda et corona inferioris plutei dimidia parte* (Vitr. 5, 6, 6). Bár U. Laffi ez utóbbit tartja valószínűnek,¹⁶ én az előbbi, mégpedig két okból. Egy olyan templom esetében, ahol állatokat áldoznak fel, márpedig itt ilyen templomról van szó, hiszen a szabályzat kiköti, hogy a feláldozott állatok bőre a templomé legyen, alapvető, hogy bőséges víz álljon rendelkezésre az állatok húsának feldolgozásához. A másik érvem általánosabb természetű: Liber, azaz Dionysos kultusza erősen kötődött a nedvességhez, a vízhez és a borhoz; ikonográfiájában fontos szerepet játszik a tenger, a tó, a víz, a mocsár.¹⁷ Ennek megfelelően a Dionysos-templomokhoz is tartozott medence, mert a beavatási szertartás része volt a rituális tisztálkodás.¹⁸ A templomkörzet harmadik objektuma valamiféle lépcsős oszlopcsarnok, amely a templomhoz kapcsolódott.

A fentiek előrebocsátása után nézzük meg e második rész problematikus szókapcsolatait: *comulateis olleis legibus* (3). A *comulateis* szóról a CIL ezt írja: „*comulateis quid significet, nemo adhuc dixit; dei fortasse feriatu indicatio, cumulatibus enim quod Jordanus defendit quasi perfectis legibus, vix potest explicari*”. U. Laffi *comulateis* helyett a *com(itali) V lateis* olvasatot javasolja: „az ötödik komitális napon”,¹⁹ ti. történt a templom felszentelése. Megoldása szellemes, de nem indokolt, mert a *comulateis olleis legibus* szókapcsolat a normatív *cumulatis illis legibus*-nak felel meg. A *comulateis* nyelvjárási és archaikus alak. A latin *cum*-nak az oszkban *com* felel meg.²⁰ A *cumulo* ige itt „felhalmoz, összeállít, összegyűjt” jelentésben szerepel, s a szóban forgó kifejezés jelentése — „összegyűjtve ama szabályokat” — jól megfelel annak a részletes szabályozásnak, amellyel e feliratban találkozunk; a *cumulo* eme jelentésével vö. *quod cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta*

¹⁵ Vö. V. Arangio—Ruiz: i. m. 228.

¹⁶ U. Laffi: i. m. 128—129.

¹⁷ Vö. M. Daraki: La mer dionysiaque. *Revue de l'Histoire des Religions* 199 (1982) 3—22.

¹⁸ Vö. R. Turcan: Dionysos. *Le monde de la bible* 34 (1984) 8.

¹⁹ U. Laffi: i. m. 127.

²⁰ M. Leumann: Lateinische Laut- und Formenlehre. München 1977, 137.

(Cic. *Fin.* 5, 40). P. Grimal is erre a jelentésre gondolt, amikor a *comulateis* igealakot *collatis*-nak értelmezte.²¹

Az *utei extremae undae quae lapide facta* (3—4) — „hogya a vízmedence érdekében, amely kőből készült” tagmondatban az *utei* — *ut* (hogya) kötőszó régies alakja, amelyet a jogi precizitás végett többször megismétel a később következő *fasque esto* vonzataként. A *quae lapide facta* az *undae* sing. gen. vonatkozó mellékmondata, azt értelmezi: a víztároló kőből készült. Az *ad ... scalasque lapide structuendo* (4) — „A betonkőből készült lépcsőnél” szókapcsolatban a *lapide structuendo* ablativus *materiae*. A pusztá ablativus *materiae* költői és késői, de szakíróknál előfordul; vö. Cato *Agr.* 14, 4: *villa lapide calce*.²² A *structuendo* igealak a *structuo* igéből van képezve, amely hapax ugyan, de a *structilis* melléknévből és szókapcsolataiból, például *caementum structile*, *lapis structilis* — „tömött vagy kavicsbeton”²³ jelentése megállapítható. Mindenesetre a gerundivum pusztá ablativusa ablativus *materiae* jelentésben csak itt fordul elő és vulgarizmusnak tekinthető, de használatát elősegíthették efféle szerkezetek, mint: *Exercendo cottidie milite hostem opperiebatur* (Liv. 33, 3, 5); *continuando abstinit magistratu* (Liv. 9, 34, 2) stb. A *stipitesque aedis humus tabulamentaque* (5—6) értelmezése vitatott, de értelmezhető anélkül, hogy a szöveget meg kellene változtatnunk. Az *aedis* és a *humus* főnevek singularis genitivusban állnak; az *aedis* a *stipites* birtokos jelzője, a *humus* pedig a *tabulamentaque* főnévé. A *stipites* és a *tabulamenta* főnevek accusativusban állnak a korábban kitett *ad* előjárószo vonzataként, s ennek értelmében a fenti szókapcsolat jelentése: „a templom oszlopainál és az altalaj padlózatánál” ti. szabad legyen a később felsorolt cselekvéssorokat elvégezni. Számunkra furcsa ez a túlzott pontosságra való törekvés, de római szakrális szövegről lévén szó, e túlbiztosítás helyénvaló. Főleg a *humus* jelenléte feltűnő, de mégis indokolt e szakrális szövegben, mert azt a földet, talajt jelenti, amelyen a templom és részei álltak. Iuppiter Salonában felállított oltárának dedikációjában is szerepel hasonló formula: „egészen az oltár aljáig, ahol a szűztalaj kezdődik”. Helyesen jegyzi meg ezzel kapcsolatban Hahn István, hogy az oltár „csupán talapzatának aljáig »szent« — azaz odáig ahol a talajjal érintkezik”.²⁴ A *humus* főnevet a 4. deklináció szerint ragozza, de ez más vulgáris szövegben is előfordul; vö. *humu* (Varro, *Men.* 422, 531).

3. A felirat harmadik része (6—7) azoknak a tevékenységeknek a listáját tartalmazza, amelyeket a szent kerületen belül végezni lehet. A római vallás szerint a templom *res sacra*, amely a profán használatból ki van vonva. Th. Köves-Zulauf szerint: „A *templum a temnere* ‘kihasítani’ igéből származik, és szó szerint ‘kihasítást, kihasított terület’-et jelent. Ez az elnevezés a templom bonyolult alapítási szertartására utal. Ennek a szertartásnak az elvégzése az *augurok* feladata volt, és abból

²¹ P. Grimal: REL 20 (1942) 10.

²² B. L. Gildersleeve, G. Lodge: Latin Grammar. St. Martin's Press, Hong Kong 1990, 255.

²³ Vö. P. G. W. Glare: Oxford Latin Dictionary. Oxford 1990, 1829: 'l. Used for building: *opus structile*, concrete; sim. *caementum*, *structile*, *lapis structilis*'.

²⁴ Hahn I.: Róma istenei. Budapest 1975, 153, 5. jegyzet.

állt, hogy a templom helyét a határvonalak pontos megjelölése formájában kihasították a környező területből; ezt követte kellően megfogalmazott verbális formulák elmondása révén a kihasított rész megszabadítása mindenféle előző szakrális igénytől és kötelemtől, melyek a jövő templom területét esetleg terhelték. A templom felépítését követte a *dedicatio*. A *dedicatio*s formula tartalmazza a templom *statutumát*, azaz a templom törvényét (latinul *lex*), mely a templomban végzendő kultusznak minden részletét szabályozza”.²⁵ Mivel tehát a templom fölszentelése után szent dologgá válik, az érinthetlenség állapotába kerül. A templom viszont az a hely, ahol az ember az istenséggel találkozik, következésképpen igényli az emberi tevékenységet ahhoz, hogy szerepét betölthesse.

A templom szabályzata felfüggeszti ezt az érinthetlenséget, ezért kezdődik a mi szabályzatunkban a megengedett tevékenységek listája a *tangere* — az ‘érinteni’ igével: *utei tangere sarcire tegere devehere defigere mandare ferro oeti promovere referre fasque esto*. A *tangere* után következő nyolc ige tulajdonképpen a *tangere* tartalmát fejti ki, mégpedig párhuzamos vagy ellentétes tevékenységek párba állításával: *sarcire* — *tegere*: tatarozni és tetőt javítani; *devehere* — *defigere*: elszállítani és rögzíteni; *mandare* — *ferro oeti*: kézimunkát végezni és vasat használni; *promovere* — *referre*: előrevinni és visszavinni. Fenti igék közül a *mandare* okozott problémát a kutatóknak. Orelli a *mundare*, Huschke az *emendare* igére javította. Laffival értek egyet, aki szerint meg kell tartani az eredeti *mandare* olvasatot, mert az szembeállítva a *ferro oeti*-val értelmezhető: a kézzel, illetve a vaseszközzel végzett kézimunka különbségét hangsúlyozza.²⁶ A vas használata ugyanis a szent épületek esetében tilos volt. A felirat második és eme harmadik része egységet alkot, amennyiben a második részben felsorolt szent építményeken mindezeket a tevékenységeket szabad végezni *extremae undae ... hoiusque aedis ergo* — „a víztároló és eme templom érdekében”.

4. A felirat negyedik része a leghosszabb, amely a templom pénzügyeivel foglalkozik (7—14). A templom tulajdonát képező dolgok között különbséget kell tenni az építmények, kultusztárgyak és olyan szent dolgok között, amelyek az emberi jogban is szerepet játszanak. Ezen utóbbiak jogi minősítése ugyanis más, mint az előbbieké, mert ha a *ius humanum* körébe kerülnek, a *sacrum*ból a *profanum*ba mennek át. Trebatius jogász ezt így világítja meg: *sacrum* mindaz, ami az istenek tulajdonának számít (*quidquid est quod deorum habetur*), *profanum* ezzel szemben az, ami a vallásos és szent használatból emberi használatba és tulajdonba kerül (Macrob. *Sat.* 3, 3, 2).²⁷ A furfói templom szabályzata a *res sacra* tekintetében is a lehető legnagyobb szabadságot biztosítja azzal a céllal, hogy a templom minél nagyobb forgatható, hasznosítható vagyongra tegyen szert. E cél érdekében a következő intézkedéseket fogantatosítja:

²⁵ Th. Köves—Zulauf: Bevezetés a római vallás és monda történetébe. Budapest 1995, 75.

²⁶ U. Laffi: i. m. 135.

²⁷ Vö. R. Düll: Rechtsprobleme im Bereich des römischen Sakralrechts. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I, 2, 1972, 284.

a) Mindaz, amit a templom ajándékba vagy felajánlásképpen kap, a templom tulajdonává, *res sacra*-vá válik. De ugyanezt el szabad adni, és mihelyt eladják, profánná válik (7—9).

b) Ha egy szent dolgot eladnak, bérbe adnak, bérbe vesznek, arról nem a papság, hanem a faluközösség által állított *aedilis* dönt (9).

c) A *res sacra* eladásából, bérbeadásából, bérbebevételéből származó pénzt újabb vásárlásokra, bérbeadásokra és egyéb olyan kiadásokra lehet fordítani, amelyeknek eredményeképpen a templom gazdagabb és jobb állapotba kerül (10—11).

d) Az a pénz, amelyet a templom tulajdonából ilyen célokra kiadnak, a kiadás aktusakor profánná válik, feltéve ha nem rosszhiszeműen járnak el (*quod dolo malo non erit factum* 11—12).

e) Amit a templom réz- és ezüstpénzen vásárlás útján megszerez, automatikusan, külön dedikáció nélkül, *res sacra*-vá válik (12—14).

Az *aere et argento* szavak arra utalnak, hogy a réz- és ezüstpénz volt ebben az időben a legfőbb fizetőeszköz. Az aranypénzverés nagyobb mennyiségben csak Caesar diktatúrája után kezdődött.²⁸ A furfói templom szabályzata a templom érdekében rendkívüli gondossággal jár ár, s mivel aránylag kis közösségről van szó, feltételezhető, hogy egy olyan *lex templi*-t vettek át, amelyet a római pontifexek archívumában állítottak össze a *vicus Furfensis* kérésére. Ezt támasztja alá a *dolus malus* említése, amely ellen a pontifexek régtől fogva küzdöttek és az *aedilis* állítása (9), aki mintegy ellenőrizte a templom papságának tevékenységét.²⁹ De ezt sugallja a fentebb már tárgyalt *comulateis olleis legibus* (3) archaikus szókapcsolat is, amely valószínűleg az aventinusi Iuppiter Libertas ősi szabályzatából is „egybegyűjtött” bizonyos előírásokat. Ez is oka lehet annak, hogy éppen április tizenharmadikán, az aventinusi Iuppiter Libertas alapítási napján szentelték fel a furfói templomot. Ez pedig azt jelenti, hogy a furfói Iuppiter Liber temploma nemcsak a termékenység kultuszát ápolta, hanem a szabadságét is. Liber és Dionysos fogalmában ez is bennefoglaltatik. Eretriában például a lakosok minden évben dionysosi felvonulással, babérkoszorúsan ünnepelték meg a szabadság napját, azt, hogy Dionysos harc nélkül szabadította fel városukat.³⁰

E rész nyelvezete szinte problémátlan. A *sei* (7) a *si* archaikus formája, ahogyan a *seit* (11) a *sit*-é. A *sine scelere sine piaculo* az ember (*scelus*) és az istenség elleni bűnt (*piaculum*) jelenti, amely miatt ki kell az istenséget engesztelni (*expiare*).³¹ Az *alis* az *alius* archaikus változata, azaz sing. nom.³² A *pequnia* írásmód (10) a hivatalos

²⁸ Vö. R. Düll: i. m. 293.

²⁹ Vö. L. Schnorr von Carolsfeld: Geschichte der juristischen Person. München 1933, 38.

³⁰ Vö. A.-F. Jaccottet: Le lierre de la liberté. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 80 (1990) 150—156.

³¹ Vö. H. Fugier: Recherches sur l'expression du sacré dans la langue latine. Paris 1963, 341—346.

³² Vö. Charisius: cuius nominativum veteres non tantum alius dixerunt, sed etiam alis (Keil, Gramm. Lat. I, 159).

stílusban egészen Cicero koráig használatban volt.³³ A *templum* (13) szót O. Jahn (CIL) főlegesen javította *emendumra*. A *dolo malo* (rosszhiszeműen) jogi kifejezés azért szerepel *d. m.* rövidítéssel, mert a Tizenkéttáblás Törvények óta gyakori jogi szövegekben, például ilyen formában: *per exceptionem doli mali* (Gaius, *Inst.* 2, 76).

5. A felirat ötödik része tartalmazza a legnehezebb nyelvi problémákat, mert ebben található a fentebb már említett betűkitörés (14–16). E rész egyetlen összetett mondatból áll, amely a templom területén történt lopással kapcsolatos büntetésről szól. A mondat első fele: *Sei qui heic sacrum surupuerit* — „ha valaki itt szent tárgyat ellop” — tele van archaizmusokkal: *sei* a *si*, *heic* a *hic*, *surupuerit* a *subrupuerit* helyett. A hímnemű egyes számú határozatlan *qui* névmás gyakran előfordul jogi szövegekben, például: *si qui hominem liberum dolo sciens morti duit* (*Lex. reg. Font. iur.* p. 10). A mondat folytatása problémátlan: *aedilis multatio esto quanti volet* — „a megtorlás az *aedilis*é legyen, tetszése szerint”. A problémák a folytatásban következnek a betűk kitöredése miatt: *idque veicus Furf(ensis) mai(or) (p)ars fifeltares sei apsolvere volent sive condemnare, liceto* (15–16). E szövegben két dolog okoz problémát: a *mai ars* olvasat bizonytalansága a kitöredés miatt és a *fifeltares* szó, amely máshol nem fordul elő. Annyi azonban így is világos a mondatból, hogy az *aedilis* döntését valakik felülvizsgálhatják, és a tolvajt felmenthetik vagy elítélhetik. De kik ezek? A kitöredezett részt többféleképpen állítják helyre: M PARS FIFELTARES, MI PARS FIFELTARES, MAI PARS FIFELTARES, de ezek közül egyik sem biztos. A CIL így kommentálja e helyet: „FIFELTARES ut certae lectionis est ..., ita de emendatione desperandum” — „a *fifeltares* biztos olvasat, de a szöveg javítása reménytelen”. Ennek ellenére több javaslat született a szöveghely értelmezésére.

Közülük legismertebb L Regina javítása és értelmezése: *Idque veicus Furf(ensis) <et> mai(or) pars Fif(iculanorum) et Tares(unorum) sei apsolvere volent sive condemnare, liceto* — „S azt a furfói körzet és a fificulanoknak és taresunoknak nagyobbik része ha fel akarja menteni vagy el akarja ítélni, szabad legyen”. Ez esetben három vicus, Furfo, Fificulum, Taresunum alkotna egy *pagust*, és közösen vizsgálhatnák fölül az *aedilis* ítéletét.³⁴ Ezek a helységek valóban léteztek és közel is voltak egymáshoz, tehát elvileg helyes lehetne a javítás. Azonban súlyos paleográfiai és stilisztikai kifogások emelhetők ellene. Az első és legfontosabb az, hogy paleográfiai-lag a *fifeltares* olvasat biztos. Magam is ellenőriztem, a kövön egyértelmű az olvasata. A második az, hogy La Regina a *fifeltares* szót három szó rövidítésének fogja fel: *fif. et tares*. Csakhogy a *fifeltares* szóban *el* van, nem *et*. Továbbá feliratunk hosszú szövegében az *et* kötőszó sehol sem fordul elő, helyette a szövegező a *-que* kötőszót alkalmazza, mégpedig nyolcszor. Szinte kizártnak tekinthetjük, hogy a *fifeltares* szóban az *et* szerepel, ezért La Regina javaslatát el kell vetnünk.

³³ M. Leumann: i. m. 10.

³⁴ A. La Regina: *Richerche sugli insediamenti vestini*. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei anno CCCLXV. Volume XIII (1968), 393–396.

Közben megmutattam a felirat CIL-beli átiratát és az eredeti fényképét volt tanáromnak, Harmatta János professzornak, aki miután áttanulmányozta mindkét dokumentumot, felhívta a figyelmemet arra, hogy a MAI olvasatból csak az M és az A betű vehető ki biztosan, s mivel a két betű ligatúrával van írva, az AM, AMI olvasat is lehetséges. A PARS olvasatból pedig csak az ARS olvasható tisztán, az első betűből pedig csak alul látszik valami, s ez lehet egy S betű alsó része, így a kritikus hely olvasata lehetne: VEICUS FURF(*ensis*) AMI(*ternorum*) SARS(*inatium*) FIFELTARES. Amiternum és Sarsina híres itáliai városok, s ha ez az olvasat helyes lenne, akkor azt jelentené, hogy Amiternum és Sarsina is részt vett a furfói templom irányításában, ami elvileg lehetséges lenne. Amikor azonban L'Aquilában a helyszínen tanulmányoztam a feliratot, szemmel és tapintással egyértelművé vált, hogy egyik olvasat sem lehetséges. A törésvonal előtt ugyanis egyértelműen M betű áll, nem pedig A, ezért az előbbi esetben csak a MA, MAI olvasat lehet a helyes, a törésvonal után világosan olvasható ARS előtt pedig S betűnek az alsó görbülete hiányzott, s helyette egy olyan mélyedés van, amely lehet egy P betű alsó szára. E vizsgálódásnak mégis lett egy olyan módszertani eredménye, hogy eredetiben kell látni azt a feliratot, amelyet értelmezni akarunk. Az átírás és a fénykép nem elégséges a helyes olvasat megállapításához.

A helyszíni szemle meggyőzőtt arról, hogy a helyes olvasat csak a következő lehet: VEICUS FURF(*ensis*) MAI(*or*) (*p*)ARS FIFELTARES — „a furfói körzetnek, a fontosabb résznek, a megbízottaknak” ti. legyen szabad. A *mai(or) pars a veicus Furf(ensis)* szókapcsolat *appositio partitivája*, amely a hivatalos kancelláriai stílusban igen gyakori; vö. *senatus iuratus maxima pars* (Liv. XXVI, 33, 14); *decuriones m(aior) p(ars)* (CIL I² 594).³⁵ A nyelvjárási *fifeltares* szót Leumann a *fidelis* szóval rokonítja, s ilyen értelemben jelenthet megbízottat.³⁶ Erre a megoldásra gondolt Gordon is, amikor ezt írta. „Line 15 MAI(*or*)(?) *pars Fifeltares* seems to add a restriction to *veicus Furf.*, not the whole *veicus* but only the more important part”.³⁷ A köztársaság idején imperiummal felruházott magistratus, jelen esetben az *aidilis*, ítélete ellen bármely polgár a népgyűléshez vagy megfelelő más testülethez fellebezhetett (ez a *provocatio ad populum*).³⁸ Itt egy ilyen *provocatio* szerepel.

6. A felirat utolsó része nem okoz nyelvi nehézségeket: A *Sei qui ad huc templum rem divinam fecerit Iovi Libero aut Iovis Genio* mondatban a szokásos archaizmusokon kívül (*sei* — *si*, *qui* — *qui*, *divinam* — *divinam*) a *huc* a *hoc* helyett feltehetően nyelvjárási.³⁹ A *Iovi Genio* kifejezés arra utal, hogy amiként a férfiaknak

³⁵ Vö. U. Laffi: i. m. 141; E. Norden: Aus altrömischen Priesterbüchern. Lund 1939, 42—45; J. B. Hofmann, A. Szantyr: Lateinische Syntax und Stilistik. München, 1972, 428. sk.

³⁶ M. Leumann: i. m. 169: „*fifeltares* ... mag im Stamm dem lat. *fidelis* entsprechen”.

³⁷ A. E. Gordon: i. m. 95.

³⁸ Vö. Brósz R., Pólay E.: Római jog. Budapest 1974, 108; J. Martin: Die Provocation in der klassischen und späten Republik. Hermes 98 (1970) 72—96.

³⁹ Vö. J. Safarewicz: Historische lateinische Grammatik. Halle/S. 1969, 184.

van *geniusa*, úgy a férfiisteneknek is van „éltető, teremtető ereje”.⁴⁰ A *pelleis coria fanei sunt* mondatban a *pelleis* a *pelles* helyett hiperkorrekció, mert különbséget tesz a mássalhangzós és az i-tövűek között.⁴¹ A *pellis* és a *corium* lehetnek szinonimák, mert a szakrális szövegek a precizitás miatt kedvelik a szinonimahalmazást, de kifejezhetnek olyan különbséget is, hogy a *pellis* a nyersbőrt, a *corium* pedig a kidolgozott bőrt jelenti.⁴² A *fanei* archaikus a *fani* helyett. Feliratunkban három szó található a templom megnevezésére: *aedes*, *templum*, *fanum*. Az *aedes* szó magára a templom épületére, az isten lakhelyére utal, a *templum* a szent körzetre (az *aedesszel* vagy anélkül), a *fanum* pedig az egészre (a *templum* az *aedesszel* és a személyzettel együtt).⁴³

A furfői templom szabályzatának utolsó mondata az antik római vallásgyakorlat szempontjából rendkívül fontos megállapítást tartalmaz: a Iuppiter Libernek vagy Geniusának bemutatott áldozati állatok bőre a szentélyé legyen. Az ókorban bizonyos templomok szabályzatai megtiltották, hogy az áldozati állatok bőrét a templomkörzethől kivigyék, mivel mint *res sacra* az is a templomhoz tartozott.⁴⁴ Ez esetben az állatok bőre vagy az istennek lett fenntartva, vagy a papoknak.⁴⁵ Az előbbi esetben a bőrt is elégették az áldozati állat többi részével együtt, az utóbbiban viszont az állatok bőre a papok tulajdonába került, akik azt áruba bocsátották, s így az áldozati állatok bőréből komoly vagyona tettek szert. A furfői templom szabályzata ez utóbbit írja elő, s az előírás összhangban van a többi pénzügyi előírással, amelyeknek az volt a célja, hogy a templom minél gazdagabb legyen. Egyébként a zsidó áldozati rítusban is az áldozati állatok bőre a papoké lett, akik azt értékesítették.⁴⁶

L. Vana felfigyelt arra, hogy a *Mishna* a tilos dolgok között sorolja fel a *leubine* nevű bőrt, s azt kutatta, hogy milyen bőrfajtáról van szó. A kutatásban ugyanis korábban úgy tartották, hogy a pogány isteneknek bemutatott áldozati állatok bőre tilalmas. L. Vana kimutatja, hogy csak azok a bőrök esnek tilalom alá, amelyeknek közepén kör alakú nyílás volt, amely lehetővé tette, hogy a Dionysos-kultusz papjai és papnői magukra ölték őket a beavatási szertartásokon. A Dionysos-kultusz rendkívül elterjedt volt a Kr. e. 1. és a Kr. u. 2. század között Judeában: minden jelentősebb városban volt Dionysos-szentély.⁴⁷ Livius leírása szerint már a Kr. e. 186-ban egész Itáliát elárasztotta Dionysos vallása, ezért szigorú büntetések terhe mellett

⁴⁰ Vö. G. Wissowa: i. m. 180; K. Latta: i. m. 104.

⁴¹ Vö. M. Leumann: i. m. 440.

⁴² Vö. A. Ernout, A. Meillet: Dictionnaire etymologique de la langue latine. Paris 1951, 255.

⁴³ Vö. A. E. Gordon: i. m. 95. A templom fogalmáról és funkciójáról l. W. Burkert: The Meaning and Function of the Temple in Classical Greece. In: Temple in Society edited by M. V. Fox. Eisenbrauns, Winona Lake 1988, 27–47; D. M. Kipke: The Temple in Image and Reality. In: Temple in Society 105–138.

⁴⁴ Vö. R. MacMullen: Le Paganisme dans l'empire romain. Paris 1987, 75.

⁴⁵ Vö. V. F. Sokolowski: Lois sacrées des cités grecques. Paris 1969, 106, 176.

⁴⁶ Vö. L. Vana: Les peaux *leubine* ou la robe du myste dans les mystères dionysiaques. Revue des études juives 156 (1997) 267, 45. jegyzet.

⁴⁷ L. Vana: i. m. 268–269.

betiltották.⁴⁸ Úgy tűnik azonban, hogy a tiltások és büntetések nem voltak képesek visszaszorítani a Dionysos-kultuszt. Tacitus szerint még a császári udvarban is voltak hívei: „Messalina pedig, soha féktelenebb fényűzésben, mivel már jól benn jártak az őszben, szürethez hasonló házi ünnepséget rendezett. Csavarták a préseket, csordultak a kádak, és állati bőrökkel övezett nők (*feminae pellibus accinctae*) ugrándoztak körülöttük, mint áldozók, vagy őrzöngő bacchásnők (*sacrificantes vel insani-entes Bacchae*)”.⁴⁹ A nők tehát állatbőröket öltöttek magukra a Kr. u. 1. században; Firmicus Maternus ugyanerről tudósít a Kr. u. 4. század közepe táján: a Dionysos-felvonulásokon egyesek fekete állatok bőrét öltötték magukra: *alter nigro amictu taeter*.⁵⁰ R. Turcan pedig Tours-i Gergely egyik adatát említi: eszerint egy hamis Krisztus állatbőrbe öltözve hirdette tanait, azaz a Dionysos-kultusz híve volt.⁵¹ H. Jeanmaire szerint e hagyományok még a 16. században is tovább éltek Afrikában.⁵²

Összegzőképpen úgy vélem, megállapíthatjuk, hogy a furfói Iuppiter Liber templom dedikációs felirata sokkal jelentősebb vallástörténeti tényekről árulkodik, mint ahogyan eddig gondolták. A Iuppiter Liber elnevezésben a Iuppiter szerepe nyilvánvalóan az volt, hogy háttérbe szorítsa azt az asszociációt, amelyet a Liber istennév önmagában ebben az időben már minden rómaiban kiváltott: Dionysos isten képzetét s a hozzá kapcsolódó *Bacchanaliát*, amelyet Kr. e. 186-ban hivatalosan Rómában elítéltek, de véglegesen kiirtani nem tudtak, mert oly mértékben elterjedt Itália- és birodalomszerte a Bacchus- vagy Liber-kultusz, hogy radikális felszámolása lehetetlen volt: csak szelídíteni, romanizálni lehetett. Catullus idejében *Liber* már egyértelműen a görög Dionysos-szal azonos: *saepe vagus Liber Parnasi ver-tice summo / Thyidas effusis euantis crinibus egit* (64, 390—391). De ugyanerről tanúskodik Lucretius is: *namque Ceres fertur fruges Liberque liquoris / vitigeni laticem mortalibus instituisse* (5, 14—15). Horatius már nyíltan megvallja Bacchushoz való közelségét: *Bacchum in remotis carmina rupibus / vidi* (c. 2, 19, 1—2).⁵³ Propertius pedig segítségül hívja, leborulva oltára előtt: *Nunc, o Bacche, tuis humiles advolvimur aris: / da mihi pacato vela secunda, pater!* (3, 17, 1—2). E romanizálás folyamatának dokumentuma a *Iuppiter Liber* isten létrejötte, amelyet a fenti politikai szándék mellett azok a szinkrétista tendenciák is elősegítettek, amelyek a Kr. e. hellenisztikus birodalmak kialakulása után kezdődtek, és a Kr. e. első században kulmináltak.

⁴⁸ Livius leírásának hitelességéről l. J.-M. Pailler: „Raptos a diis homines dici ...” (Tite-Live, XXXIX, 13): Les bacchanales et la possession par les nymphes. In: Mélanges offerts à Jacques Heurgon 1976, 731—742; H. Cancik-Lindemaier: Der Diskurs Religion im Senatsbeschluss über die Bacchanalia von 186 v. Chr. und bei Livius (B. XXXIX). In: Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag. Tübingen 1996, II, 77—96; T. Adamik: Flagitia Christianorum. Wiener Studien 114 (2001) 397—404.

⁴⁹ Tacitus, *Annales* XI, 31, 4. Fordította Borzsák I.

⁵⁰ Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum* 6, 8.

⁵¹ R. Turcan: i. m. 10.

⁵² H. Jeanmaire: Dionysos. Histoire du culte de Bacchus. Paris 1970, 259.

⁵³ Vö. Adamik T.: Horatius Bacchus-himnusza (2, 19). Antik Tanulmányok 45 (2001) 113—122.

Dionysos, Liber megszelídítésének folyamatát tükrözi az egyéb tisztességes istenekkel való azonosítás, például Osirisszal. Pompeiben feltárt falfestmények⁵⁴ éppen úgy bizonyítják, mint Tibullus 1,7 elégiája.⁵⁵ Dionysios Apollónhoz való hasonulásának igen hosszú története van Hérodotosztól Kallimachoson keresztül Horatiusig.⁵⁶ Dionysos ambivalens ellentétekkel teli alakja sok tekintetben egyezik az óind Síváéval.⁵⁷ De gyakran azonosították Dionysost a zsidók istenével, Jahvéval is, és a János-evangéliumban jelentősnek tartják a Dionysos-kultusz hatását.⁵⁸

A görög-római világban több különböző misztériumvallás volt, amelyek a személytelen jellegű államvallással szemben három dolgot ígértek: rituális megtisztulást a beavatási szertartáson; az istennel való személyes egyesülést, továbbá a tiszta élet után túlvilági boldogságot.⁵⁹ E misztériumvallások között is népszerűségben első helyen állt Dionysos kultusza, mert — ahogyan Kerényi mondja — „Dionysos az ekstázis istene”,⁶⁰ az ekstázis pedig „a mindent elárasztó életfolyam”, amely után minden ember — nő és férfi — öntudatlanul sóvárog.

SUMMARY

There are some important editions of this inscription (CIL I, 756) nevertheless their text is unsatisfactory. Although some details are disputable in the Latin text of the inscription, yet its intention and aim are clear and unambiguous. The temple in Furfo is dedicated to Jupiter Liber. In the temple regulations every activity is permitted — except bad faith and stealing — in interest of the temple and this suits well both the utilitarian view of the local vineyardists, and the businesslike, contractual nature of the roman religion.

⁵⁴ Vö. *F. Le Corsu*: Un oratoire pompéien consacré à Dionysos-Osiris. *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 51 (1968) 17—31.

⁵⁵ Vö. *Lessi V., Szabó K.*: Szemelvények Tibullus és Propertius elégiáiból. Budapest 1970, 43—49.

⁵⁶ Vö. *M. Detienne*: Un polythéisme récrit. Entre Dionysos et Apollon: Mort et vie d'Orphée. *Archives de sciences sociales des religions* 59 (1985) 65—75.

⁵⁷ Vö. *J. Bruce Long*: Siva and Dionysos — visions of terror and bliss. *Numen* 18 (1971) 180—209.

⁵⁸ Vö. *M. Smith*: On the wine god in Palestine (Gen. 18, John 2, and Achilles Tatius). In: *Studies in the Cult of Jahweh*. New York, Köln 1996, I, 227—236; *Bolyki J.*: „Igaz tanúvallomás”. Kommentár János evangéliumához. Budapest 2001, 99—100.

⁵⁹ *J. Ferguson*: *The Religions of the Roman Empire*. Ithaca, New York 1985, 99.

⁶⁰ *Kerényi K.*: Gondolatok Dionysosról. In: *Halhatatlanság és Apollón-vallás*. Budapest 1984, 191.